

KSAVERO BOGUŠO VEIKALAS

Ksavero Bogušo 1806 m. gruodžio 12 d. perskaitytas pranešimas „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžia“ buvo Varšuvos mokslo bičiulių draugijos, Tado Čackio, Vilniaus universiteto komisijos pastangų ištirti lietuvių kalbą tęsinys. Jau pats pranešimo pavadinimas rodo, kad, kaip ir minėtajai profesorių komisijai, aktualiausia tebebuvo surasti tautos ir kalbos pradžia, giminybę, ryšius, originalumą.

Pranešimo pamatu 1808 metais išėjo atskira Bogušo knyga¹. Maciūnas ir daugelis kitų tyrėjų pabrėžė, kad „Bohušas menkai tebus mokėjęs lietuviškai“². Bet, skirtingai nuo ankstesnės komisijos narių, vis dėlto šiek tiek mokėjo. Kaip vėliau surado Maciūnas, „Kauno jėzuitų kolegijos 1767 m. kataloge įrašyta, kad jis mokėjęs lietuviškai *imperfecte*“³, t. y. netobulai, nevisiškai. Pats Bogušas laiške Adomui Čartoriskui nurodė: „prieš sėsdamas rašyti savo *Tyrinėjimą* per didelį vargą Karaliaučiuje gavau lietuvių kalbos gramatiką bei žodyną ir ištisą ketvirtį mokiausi lietuvių kalbos.“⁴ Dionizas Poška liudijo, kad Bogušas „mūsų lietuvių kalbą tik sinonimiškai gerai temokėjo“⁵. Matyt, Poška turėjo galvoje, kad jis pažino tik lietuvių kalbos leksiką. Šiaip ar taip, Bogušo kalba pramokta gerėliau už buvusios komisijos narius. O klaidas Bogušo klausytojai vargu ar pastebėjo. Varšuvos mokslo bičiulių draugijos auditorija prelegentui turėjo būti palanki demonstruoti tiesiog savo lietuvių kalbos išmanymą. Net Narbutas, kuris išpeikė ankstesnę komisiją kaip visiškai nemokėjusią lietuviškai, pagyręs prof. Wiszniewskį (Višnevskį), vėliau rašiusį apie lietuvių kalbą, taip atsiduso dėl Bogušo: „Gaila, kad Ksavero Bogušo jau nebebuvo tarp gyvųjų.“⁶ Matyt, ir Narbutas vertino Bogušo lietuvių kalbos išmanymą.

Pirmoji Bogušo studijos dalis skirta ištirti tautoms, gyvenusioms Lietuvoje anksčiau, ir nustatyti lietuvių tautos kilmę. Antroji dalis jau yra apie kalbą, ir pats dalies pavadinimas rodo, kad tai Mokslo bičiulių draugijai aktualiausia, turbūt Bogušui ir užsakyta ištirti, tema: „Ar lietuvių kalba yra originali, ar kilusi iš kitos kalbos?“⁷ Nėra reikalo plačiau aptarinėti Bogušo argumentų, juos gana išsamiai aprašė Maciūnas⁸. Svarbiausia, kad po ilgo įrodinėjimo Bogušas priėjo prie išvados – taip, „lietuvių kalba yra originali“⁹. Tai turėjo daryti įspūdį ir mokantiems, ir nemokantiems lietuvių kalbos.

¹ Xavier Bohusz, O POCZĄTKACH NARODU I JĘZYKA LITEWSKIEGO ROZPRAWA [...], w WARSZAWIE, W DRUKARNI GAZETY WARSZAWSKIEY, 1808. (Toliau – BoOPNLR1808.)

² Vincas Maciūnas, „Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą“, in *Archivum Philologicum*, Kaunas, 1937, t. 6, p. 98.

³ Vincas Maciūnas, „Iš susidomėjimo lietuvių kalba istorijos (Varšuvos Mokslo bičiulių draugija, Vilniaus universitetas, XVIII a. poetas Jurevičius)“ in *Lituanistikos darbai*, Čikaga: Lituanistikos instituto leidykla, 1986, t. 5, p. 82.

⁴ Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Kaunas, 1939 (atspaudas iš *Darbai ir dienos*, 1939, t. 8) p. 309: „z trudnością dostałem w Królewcu Grammatykę i Słownik Litewski, i przez cały kwartał języku wprzód uczyłem się Litewskiego, nim pisanie Rosprawy przystąpiłem.“

⁵ Dionizas Poška, *Raštai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 482, 483: „nasz język litewski Synonimalnie tylko znał doskonale.“ [toliau – PoR]

⁶ Teodoras Narbutas, *Lietuvių tautos istorija*, Vilnius: Mintis, 1995, t. 2, p. 506.

⁷ BoOPNLR1808, p. 65: „Język Litewski czy jest pierwiastkowy, czy od języka drugiego pochodzi?“

⁸ Vincas Maciūnas, „Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą“, p. 89–91.

⁹ BoOPNLR1808, p. 104: „Język Litewski iest pierwotny.“

Trečioji veikalo dalis irgi kalbinė. Ją galima būtų pavadinti tam tikru lietuvių kalbos aprašu, Bogušo žodžiais – „lietuvių kalba, apžvelgta pati savyje“¹⁰. Kaip nuosekliai ištyrė Maciūnas, Bogušas čia įrodinėjęs esant tobulą ir turtingą leksiką (pateikęs net 594 lietuviškus žodžius, kad parodytų lietuvių kalbą turint žodžių įvairiausioms sritims), gausių sinonimų¹¹. Regis, čia nauja tai, kad Bogušas vienas iš pirmųjų ėmė smerkti makaronizmą, t. y. svetimos leksikos, vartojimą lietuvių kalboje: „girdint ambonose pamokslininkus sakančius lietuviškus pamokslus ne lietuviškai, prie kelių lietuviškų žodžių įmaišančius keliolika lenkiškų makaronizmų, tik lietuviškomis galūnėmis [...]“¹². Tad galima spėti, kad jau savo 1806 metų pranešime (o ne tik 1808-ųjų knygoje) Bogušas įvertino makaronišką kalbą kaip prastą, skurdžią. Tokia nuostata natūraliai kyla iš jau ankstesnėje studijos dalyje Bogušo padarytos išvados apie lietuvių kalbos originalumą –savarankiškos, turtingos kalbos pati esmė ir tiesiog garbė yra savi, o ne skolinti, žodžiai. Makaronizmą lietuvių kalboje atsiradę ne ankstyvosiose epochose, bet vėliau, nes „visa lietuvių kalba buvo išdailinta dar tada, kai kitos tautos nejautė poreikio dailinti savąsias“¹³. Paraleliai skolinių peikimo užuomazgų matyti ir tais pat 1806 metais išleistose, vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio nurodymu parengtose *Lietuviškose evangelijose*. 1808 metais Bogušo laiške Adomui Čartoriskui dar kartą paliudyta ta pati nuostata: „seserėnas man atsiuntė lietuvišką knygutę apie krikščionybės pamatus, neseniai išleistą vieno klebono ir todėl pilnutėlaite lenkiškų makaronizmų.“¹⁴

Toks posūkis ir išvada taip pat labai reikšminga to meto visuomenei. Skirtingai nuo Čackio, Bogušas manė, kad „Lietuva nuo neatmenamų laikų turėjo turėti ganėtinai mokytų žmonių“¹⁵, kad lietuviški rankraščiai tiesiog laikui bėgant pražuvę – „jeigu rankraštis, paslėptas namuose, nesudegė kartu su namu ir gyventojais [...], tai autorius [...] jį [...] turbūt įdėjo į medžio drevę, kur jį kartu su medžiu arba kirminai sugrauzė, arba puvėsis suėdė“¹⁶. Tad garbingos lietuvių kalbos praeities paskelbimas taip pat skirtinas Bogušo lūpoms ir plunksnai.

Matyti, kad Bogušas nekėlė sau užduoties norminti, t. y. siūlyti pasirinkti tarmę lietuvių bk* ar kt. Jis visas kalbos atšakas laikė ta pačia viena lietuvių kalba, ML** kalba jam dar ne svetima, kaip vėliau ėmė rodytis DL*** lietuvių kalbos normintojams, o priešingai, pavyzdinė: „[...] lietuvių gramatiką rašė Kleinas, Šulcas, Hakas, Ruigys; šio pastarojo gramatika, išspausdinta 1747 metais Karaliaučiuje man regis esanti tiksliausia.“¹⁷ „Dabar, be kelių žodynų, kelių gramatikų ir kelių sinonimų žodynų, visą šiandieninę lietuvišką biblioteką, regis, sudaro Chylinskio verstas Senasis testamentas [...], Halėje spausdintas Naujasis testamentas ar Sirvydo Postilė bei Kasakausko pamokslai.“¹⁸ Čia pramaišiu išvardytos knygos,

¹⁰ Ibid., p. 113: „Język Litewski, uważany w sobie samym.“

¹¹ Vincas Maciūnas, „Bogušo veikalas apie lietuvių kalbą“, p. 91–95.

¹² BoOPN/RLR1808, p. 114: „słyszac po ambonach Kaznodziejów mówiących kazania Litewskie nie po Litewsku, do kilku słów ieszcze Litewskich, mięszaiących kilkanaście makaronizmów Polskich z Litewskim tylko ukończeniem [...]“

¹³ Ibid., p. 202: „cały ięzyk Litewski iuż polerowny natenczas, kiedy inne narody nie znały potrzeby poloni.“

¹⁴ Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, p. 309: „moy siostrzan przysłał mi książeczkę Litewską przez iednego Plebana niedawno wydaną, a zatym makaronizmów Polskich pelniusienką o nauce chrześciańskiej.“

¹⁵ BoOPN/RLR1808, p. 201: „Litwa od niepamiętnych czasów musiała mieć dostatkem uczonych ludzi.“

¹⁶ Ibid., p. 199: „Jeżeli rękopism schowany w domu wespół z mieszkańcem i mieszkaniem niespłonął ogniem [...], Autor [...] go [...] włożył pewnie w spróchniałe drzewo, gdzie go razem zedrzewiem, albo robactwo stoczyło, albo zgnilizna strawiła.“

* bk – bendrinė kalba. (Red.)

** ML – Mažoji Lietuva. (Red.)

*** DL – Didžioji Lietuva. (Red.)

¹⁷ Ibid., p. 146: „[...] Grammatykę Litewską. Pisali ją Klein, Szulc, Hauke [Haack], Ruhig; tego ostatnego Grammatyka wydrukowana R. 1747 w Królewcu zdaie mi się naydokładnieysza.“

¹⁸ Ibid., p. 197: „Teraz prócz kilku Słowników, kilku Grammatyk, i kilku Synonimów, całą dzisieyszą Litewską Bibliotekę składać zdaia się Stary Testament przez Chilińskiego wytłumaczony [...], nowy Testament w Halli drukowany, czyli Postillae Szyrwida i Kazania Kossakowskiego.“

rengtos ar spausdintos ir DL, ir ML. Kalbėdamas apskritai apie lietuvių kalbą, Bogušas taip pat akivaizdžiai aprašinėjo ML rašybą, tai visų pirma rodo jai būdingi diakritiniai ženklai: „Lietuvių kalbos rašyba yra labai sunki ir reikalauja daug įgudimo. Nėra kalbos, kuriai reikėtų tiek diakritinių ženklų. Balsis A turi keturis diakritikus: *a, á, q, à, â*, balsis E jų turi penkis: *e, é, ę, è, ê, ē*.“¹⁹ Vadinasi, jokių skirtumų tarp atskirų lietuvių kalbos vartojimo plotų, visų pirma tarp ML ir DL, dar nesuvokta esant. Tai irgi liudija, kad poreikio norminti Bogušas nejautė. T. y. jam rūpėjo ne siūlyti savo nuomonę, kaip lietuviai turėtų rašyti ar kalbėti, o įrodyti moksliskai, kokia yra lietuvių kalba.

Šiandien turbūt niekas neabejoja, kad Bogušo veikalas labai veikė protus, kryptančius bendrinės kalbos idėjos link. Kuo gi jis paveikus buvo labiausiai?

1) Bogušas geriau mokėjo lietuvių kalbą už ankstesnės komisijos narius, Vilniaus universiteto profesorius. Tai palaikė Bogušo ir jo padarytų išvadų prestižą tų profesorių akyse, Varšuvos mokslo bičiulių draugijos – autoritetingos draugijos tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje – akyse. Daug svarumo Bogušo darbo rezultatams turėjo pridėti vien tos draugijos vardas, užrašytas tituliname knygos puslapyje, – tai laidas ir į visuomeninį pripažinimą. Negalėjo likti nepastebėta ir nemaža studijos apimtis. Taigi labai svarbu, kad Bogušo išvados buvo *autoritetingos*.

2) Autoritetingasis Bogušas teigė, kad lietuvių kalba yra originali. Europoje kilęs susidomėjimas etninėmis vertybėmis, tautų skirtumais, jų unikalumu buvo sąlygos, vertusios originalią kalbą laikyti *garbinga* kalba.

3) Be to, lietuvių kalba buvusi ne tik garbinga, bet ir *tobula*, tinkanti būti vartojama įvairiausiose visuomenės gyvenimo srityse. Esminis vertybinis Europos lūžis buvo apskritai atsigręžti į atskiras tautas, vertinti jų kultūrų individualumą. Kalbos vertinimui šio lūžio poveikis buvo toks, kad skolinta leksika imta suvokti kaip nepageidaujama. Kalbos tobulumas galės kentėti nuo makaronizmo, skolintų žodžių pertekliaus. Toks požiūris DL jau jaučiamas ir 1806 metų *Lietuviškose Evangelijose*, tačiau ryškiausiai fiksuotas Bogušo darbe.

Šitos *autoritetingos* idėjos apie garbingą, tobulą kalbą ilgainiui besilavinantiems lietuviams ir žemaičiams, gerai mokantiems savo gimtąją tarmę, negalėjo nesukelti noro tobulinimo imtis ir praktiškai. Juk nors kalba esanti tobula, Bogušo žodžiais, „šiandien pačioje Lietuvoje visuotinai paplitęs suvokimas, jog lietuvių kalba yra skurdi“²⁰. Bogušas teoriškai pasipriešino šiai nuomonei, o tokio teorinio pagrindo labai reikėjo būsimiems kalbos praktikams ir normintojams. Tačiau tik gerai mokantiems kalbą norminimas buvo įkandamas. O Bogušo veikalo idėjos buvo vienas iš reikšmingiausių impulsų, formavusių norą norminti.

Iš karto atsirasti norminamųjų veikalų ir negalėjo. Noras norminti turėjo subręsti. Iš pradžių turėjo būti įrodyta visuomeninė lietuvių kalbos svarba, vertė, garbingumas, originalumas, tinkamumas poezijai. Visa tai ir suformulavo Bogušas savo *Tyrinėjime*. Ir ne tiek šiuo atveju svarbu, kad „mokslinės vertės [...] Buhušo veikalėlis neturi“²¹, kad „Bogužio įrodinėjimai ne visada buvo pakankamai argumentuoti“²², kad „šių dienų mokslo požiūriu Bogušo studija silpnoka“²³, kad tai „daugiau mėgėjo negu specialisto

¹⁹ Ibid., p. 148–149: „Pisownia Litewska iest bardzo trudna, i wielkiew potrzebuie wprawności. Nie ma ięzyka, ktoryby tyle potrzebował akcentów. Samogłoska A. ma cztery akcenta *a, á, q, à, â*, samogłoska E. ma ich pięć *e, é, ę, è, ê, ē*.“

²⁰ Ibid., p. 114: „Powszechnie w samej Litwie dziś iest rozumienie, że ięzyk Litewski iest ubogi.“

²¹ Vincas Maciūnas, „Bogušo veikalas apie lietuvių kalbą“, p. 85.

²² Jonas Palionis, *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, p. 170.

²³ Zigmas Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 4: *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslo, 1990, p. 67.

mokslininko darbas²⁴. Daug svarbiau, kad tuo laiku ji buvo versta į rusų, prancūzų, vokiečių kalbas²⁵, kad ja tikėjo ar stengėsi tikėti vėlesnieji bk modeliuotojai, kad Giedraitis manė, esą „galima pritarti kunigui prelatui Bogušui, kad tai praityje buvusi viešoji ir mokslo kalba [t. y. lietuvių kalba]“²⁶, kad Liudvikas Jucevičius sakė, esą Bogušas „pagrįstai įrodė“²⁷ lietuvių kalbą tinkant poezijai, kad Poška apie Bogušo (ir jam pritarusio Lelevelio) darbus sakė: „Pažinkiet Iszmintingas Knigas.“²⁸ Galima būtų net retoriškai klausti, pavyzdžiui, ar būtų Aleksandras Butkevičius drįsęs nešti į cenzūrą (ar ir rašyti) savo 1811 metų lietuvių kalbos gramatiką²⁹, jei nebūtų buvę Bogušo veikalo? Vincas Maciūnas rašė Bogušo veikalą parodžiusį žemaičių literatams, „kad jų gimtoji kalba ir dėl savo grožio bei tobulumo yra verta meilės ir pagarbos“³⁰.

Žemaičiai, ir anksčiau kuždėjęsi sava kalba, dabar gavo stiprų ideologinį įrankį dėl jos imti kovoti viešai. Lietuvių kalbos skeptikai, kalbėję ir rašę lenkiškai, visada veidus nugręžę tik į Varšuvą, staiga iš jos pačios, ir dar iš autoritetingos mokslo draugijos susilaukė mokslo veikalo, kuriuo „neabejotinai įrodoma“ lietuvių kalbos savarankiškumas ir jos buvimas ne prastesnės už kitas. Kartais svarbiau ne patys argumentai, o kas juos skleidžia. Tai tapo lietuvių kalba besirūpinusių literatų ideologiniu manifestu, padedančiu tvirčiau spausti oficialių įstaigų durų rankenas, drąsiau tarti žodžius „lietuvių–žemaičių kalba“ ar svarstyti, kaip turėtų atrodyti tos kalbos gramatika ir žodynas. Tik su Bogušo veikalu kyla pirmoji ryškesnė mąstymo apie bendrinę rašomąją lietuvių kalbą banga.

Giedrius Subačius, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, p. 77–84.

²⁴ Petras Jonikas, *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*, Čikaga: Lituanistikos instituto leidykla, 1987, p. 167.

²⁵ Vincas Maciūnas, „Iš susidomėjimo lietuvių kalba istorijos“, p. 78.

²⁶ Aldona Prašmantaitė, „Žemaičių vyskupas J. A. Giedraitis – Naujojo Testamento vertėjas“ in *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 3: *Devynioliktan amžiu išengus*, Vilnius: Pradai, 1994, p. 205, 225: „Можно, одначе, говорит с ксендзом Богушем, прелатом, что тот язык был публичным и ученым в прошедших веках.“

²⁷ Vincas Miliūnas, „Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą“, p. 85: „dowiódł tego gruntownie.“

²⁸ PoR, p. 48.

²⁹ Anna Kaupuž ir Ingė Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, in *Kalbotyra*, 1962, t. 5, p. 130 tt.

³⁰ Vincas Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, p. 165.